

กระบวนการทำเกลือสินเธาว์กับการก่อเกิดภูมิทัศน์วัฒนธรรม แหล่งเกลือสินเธาว์บ่อกุสิน ตำบลเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น Cultural Landscape Elements of a Rock Salt Mine at Boh Kathin, Mueang Phia Sub-district, Ban Phai District, Khon Kaen Province

โกวิทย์ วาปีศัลป์

อาจารย์ประจำคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมืองและนฤมิตศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม 44150

Kowit Wapeesilp

Lecturer, Faculty of Architecture Urban Design and Creative Arts,
Mahasarakham University Kantarawichai District, Maha Sarakham, Thailand, 44150

Email: bfour_mla53@hotmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา (1) กระบวนการทำเกลือสินเธาว์แหล่งทำเกลือบ่อกุสิน ตำบลเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น (2) เพื่อศึกษาและสรุปองค์ประกอบภูมิทัศน์วัฒนธรรมจากการทำเกลือสินเธาว์ของแหล่งทำเกลือบ่อกุสิน ตำบลเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น และ (3) เสนอแนะแนวทางการอนุรักษ์องค์ประกอบภูมิทัศน์วัฒนธรรมการทำเกลือสินเธาว์แหล่งทำเกลือบ่อกุสิน และพัฒนาเป็นแหล่งเรียนรู้ภูมิปัญญาวัฒนธรรมการทำเกลือสินเธาว์ ผลการวิจัยพบว่า แหล่งทำเกลือสินเธาว์บ่อกุสิน ตำบลเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น มีกระบวนการทำเกลือสินเธาว์ โดยวิธีพื้นบ้าน 7 ขั้นตอน คือ (1) การเลี้ยงบ่อ (2) การเลือกทำเล (3) การเตรียมบ่อ (4) การหาดินและเตรียมดิน (5) การทำน้ำเกลือ (6) การต้มเกลือ และ (7) การเก็บเกลือ และเมืองประกอบภูมิทัศน์วัฒนธรรมแหล่งทำเกลือสินเธาว์บ่อกุสิน ซึ่งเกิดขึ้นจากกระบวนการทำเกลือสินเธาว์สรุปได้ 11 องค์ประกอบ คือ (1) โนนเจ้าปู่ฟ้าระจิม (2) ดอนปู่ตาบ้านบ่อกุสิน (3) แหล่งน้ำธรรมชาติ (4) ป่าละเมาะ (5) หลุมหรือบ่อน้ำ (6) กองฟืน (7) เปีงพักและเปีงต้มเกลือ (8) ฮางเกลือ (9) กองดินเอียด (10) กองซิป้อ และ (11) เปีงตากเกลือ โดยผู้วิจัยเล็งเห็นศักยภาพและโอกาสในด้านการอนุรักษ์และพัฒนา 3 ประการ ได้แก่ (1) ส่งเสริมให้เป็นแหล่งเรียนรู้เชิงประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมพื้นที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาการทำเกลือสินเธาว์ด้วยวิธีพื้นบ้าน (2) อนุรักษ์องค์ประกอบภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่สำคัญบางองค์ประกอบ เพื่อยังให้คงเอกลักษณ์ไม่ให้ถูกทำลายหายไปและส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศ และ (3) บรรจุเรื่องราวทางประวัติศาสตร์และกระบวนการทำเกลือสินเธาว์เป็นบทเรียนในหลักสูตรท้องถิ่นหรือในรายวิชาที่เกี่ยวข้อง

คำสำคัญ: องค์ประกอบภูมิทัศน์, ภูมิทัศน์วัฒนธรรม, เกลือสินเธาว์, อีสาน

Abstract

The objectives of this research were 1) to study the process of rock salt making, salt making area at Boh Kathin, Mueang Phia Sub-district, Ban Phai District, Khon Kaen Province, 2) to study and summarize the elements of the cultural landscape from rock salt making of salt making area at Boh Kathin, Mueang Phia Sub-district, Ban Phai District, Khon Kaen Province, 3) to put forward the conservation way of the elements of the cultural landscape of rock salt making of salt making area at Boh Kathin and develop into a learning center for the intellect and culture of rock salt making. The research results showed that rock salt making area at Boh Kathin, Mueang Phia Sub-district, Ban Phai District, Khon Kaen Province, had a process for making rock salt by a traditional method of 7 steps: 1) pit culture 2) location selection 3) pit preparation 4) soil finding and soil preparation 5) saline making 6) salt boiling 7) salt storage, and had 11 elements of the cultural landscape of rock salt making area at Bo Kathin which arising from the process of making rock salt: 1) Non Chaopu Fa Ra-ngum, 2) Don Pu Ta Ban Boh Kathin, 3) natural water source, 4) grove wood, 5) hole or pool, 6) firewood pile, 7) shed and salt boiling shed, 8) salt groove, 9) alkaline soil pile, 10) pit scraps pile, 11) salt drying basket. The researcher foresees 3 potentials and opportunities in conservation and development: 1) promoting to be a local historical and cultural learning center related to local rock salt making intellect, 2) conserving some important elements of cultural landscape in order to maintain the identity from not being destroyed and affecting the ecosystem, 3) putting historical stories and process of rock salt making as a lesson in the local curriculum or in relevant courses.

Keywords: elements of landscape, cultural landscape, rock salt, Isan

Received: Julyr 2, 2020; **Revised:** August 10, 2020; **Accepted:** August 21, 2020

1. บทนำ

เกลือในอดีตเป็นสิ่งล้ำค่า เป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตของสิ่งมีชีวิตทั้งมนุษย์และสัตว์ มนุษย์รู้จักและนำมาใช้ประโยชน์ได้มากมายหลายอย่าง ทั้งในการบริโภค ถนอมอาหาร และเป็นยารักษาโรค นอกจากนี้เกลือยังเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่สร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจให้กับชุมชนในท้องถิ่นอีกด้วย (รติสมัย พิมัยสถาน, 2546 : 22) การทำเกลือสินเธาว์ในภาคอีสานเป็นวิถีชีวิตและวัฒนธรรมที่มีการสืบทอดมายาวนานและแพร่หลายในท้องถิ่นชนบท อันเนื่องมาจากเหตุปัจจัยทางด้านธรณีวิทยาและสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่เอื้อให้เกิดการทำเกลือสินเธาว์นั่นเอง

ดินแดนภาคอีสาน หรือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในอดีตกาลสภาพทางธรณีวิทยาของพื้นที่บริเวณนี้เคยเป็นทะเลมาก่อน ก่อนที่จะเกิดการเปลี่ยนแปลงทางธรณีวิทยาครั้งสำคัญอีกครั้ง ทำให้ผืนแผ่นดินยกตัวสูงขึ้นและเกิดแนวเทือกเขาปิดกั้นกาลเวลาผ่านไปส่งผลให้น้ำทะเลเหือดแห้งจนกลายเป็นเกลือหินหรือเกลือสินเธาว์แทรกกตัวอยู่ในชั้นดินในที่สุด (อมฤต หมดทอง, 2558 : 165) จากข้อมูลทางโบราณคดีของการผลิตเกลือสินเธาว์ในอดีตพบว่า เกลือสินเธาว์นั้นมีกระบวนการผลิตจากความเค็มหรือคราบเกลือที่ปนอยู่บนเนื้อดิน โดยใช้น้ำเป็นตัวทำลายแยกความเค็มหรือเกลือออกจากดินกลายเป็นน้ำเกลือ นำมาใส่ในภาชนะพักให้ตกตะกอนแล้วจึงนำน้ำเค็มที่ได้มาต้มในภาชนะหม้อดินเผาจนได้เกลือ แล้วจึงนำเกลือไปใช้เพื่อการประกอบอาหารและใช้ประโยชน์ในด้านอื่นๆ (บำเพ็ญ ไชยรักษ์, 2554 : 85) การผลิตเกลือสินเธาว์ในภาคอีสานนั้นมีการผลิตอยู่ 2 ลักษณะ คือ 1) การสูบน้ำเกลือขึ้นมาต้มหรือตาก ซึ่งในปัจจุบันวิธีการนี้มักจะเป็นการผลิตในเชิงเพื่อการค้าอุตสาหกรรมเป็นหลัก เนื่องจากมีปริมาณการผลิตที่มาก และมีการใช้พื้นที่ขนาดใหญ่ในการผลิต 2) การขุดหน้าดินมาละลายเพื่อกรองเอาน้ำเค็มมาต้มจนงวดจนเกิดผลึกเกลือสีขาว

จากความหมายและความสำคัญของภูมิทัศน์วัฒนธรรม หรือ Cultural Landscape หมายถึง สภาพแวดล้อมที่อยู่รอบตัวมนุษย์ เป็นสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม ซึ่งการก่อรูปขึ้นของสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมนั้น เป็นผลมาจากการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในสภาพแวดล้อมนั้น ภูมิทัศน์วัฒนธรรมจึงมีความสำคัญต่อผู้คนในท้องถิ่นในแง่ของการพัฒนาพื้นที่

เพื่อความยั่งยืนและสมดุลย์ (เกรียงไกร เกิดศิริ 2551) เป็นตัวจุดประกายและแรงผลักดันให้ผู้วิจัยทำการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับวัฒนธรรมการทำเกลือสินเธาว์ เพื่อค้นหาและสรุปองค์ประกอบของภูมิทัศน์วัฒนธรรมแหล่งทำเกลือสินเธาว์ บ่อเกลือ และเสนอแนะแนวทางการอนุรักษ์องค์ประกอบด้านภูมิทัศน์ รวมไปถึงการสร้างโอกาสในการพัฒนาเป็นแหล่งเรียนรู้ภูมิปัญญาวัฒนธรรมการทำเกลือสินเธาว์แก่นักเรียน นิสิต นักศึกษา และผู้ที่สนใจในอนาคต โดยมีพื้นที่ศึกษาอยู่ที่แหล่งทำเกลือสินเธาว์บ่อเกลือ ตำบลเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น ซึ่งเป็นแหล่งทำเกลือสินเธาว์ที่มีความสำคัญแห่งหนึ่งของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และยังคงสืบทอดวัฒนธรรมการทำเกลือสินเธาว์มาจนถึงปัจจุบัน

2. วัตถุประสงค์

- 2.1 เพื่อศึกษากระบวนการทำเกลือสินเธาว์แหล่งทำเกลือบ่อเกลือ ตำบลเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น
- 2.2 เพื่อศึกษาและสรุปองค์ประกอบภูมิทัศน์วัฒนธรรมจากการทำเกลือสินเธาว์ของแหล่งทำเกลือบ่อเกลือ ตำบลเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น
- 2.3 เพื่อเสนอแนะแนวทางการอนุรักษ์องค์ประกอบภูมิทัศน์วัฒนธรรมการทำเกลือสินเธาว์แหล่งทำเกลือบ่อเกลือ และพัฒนาเป็นแหล่งเรียนรู้ภูมิปัญญาวัฒนธรรมการทำเกลือสินเธาว์

3. วิธีการศึกษา

การวิจัยนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Study) โดยใช้การศึกษาวิจัยแบบมีส่วนร่วมในลักษณะการจัดการสนทนาแบบกลุ่ม (Focus Group Discussion) และการจัดทำแบบสอบถามและแบบสัมภาษณ์เชิงลึก (Depth Interview) เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ความรู้ในด้านภูมิปัญญาท้องถิ่นในการผลิตเกลือสินเธาว์ และได้กำหนดวิธีการดำเนินงานมีรายละเอียดดังนี้

3.1 ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

3.1.1 ประชากร

- 1) กลุ่มผู้รู้ ประกอบด้วย นักวิชาการ ผู้นำทางความเชื่อ ผู้ใหญ่บ้าน และเจ้าหน้าที่ท้องถิ่น (องค์การบริหารส่วนตำบลเมืองเพีย) เลือกแบบเจาะจง จำนวน 5 ราย
- 2) กลุ่มผู้ประกอบการอาชีพ ประกอบด้วย กลุ่มผู้ประกอบการอาชีพทำเกลือสินเธาว์ในแหล่งทำเกลือบ่อเกลือ ตำบลเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น เลือกแบบเจาะจง จำนวน 5 ราย
- 3) กลุ่มผู้ใช้ ประกอบด้วย พ่อค้าคนกลาง ที่มารับซื้อเกลือสินเธาว์จากบ่อเกลือไปขาย ประชาชนทั่วไปที่มาซื้อเกลือจากแหล่งทำเกลือบ่อเกลือไปบริโภคในครัวเรือน เลือกจากความบังเอิญ จำนวน 10 ราย (เนื่องจากพื้นที่บ่อเกลือเป็นแหล่งทำเกลือที่เข้าถึงลำบาก ไม่มีลักษณะเป็นทางผ่าน จึงมีจำนวนและความถี่ของกลุ่มประชากรกลุ่มนี้เข้ามายังพื้นที่ค่อนข้างน้อย)

3.1.2 กลุ่มตัวอย่าง

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ได้มีการกำหนดกลุ่มตัวอย่างที่ผู้วิจัยทำการสัมภาษณ์ โดยมีการเลือกจาก 2 วิธี คือ แบบเจาะจง (Purposive Random Sampling) และจากความบังเอิญ (Accidental Random Sampling) โดยมีรายละเอียดในการกำหนดกลุ่มตัวอย่างจากกลุ่มประชากร ดังนี้

3.2 เครื่องมือที่ใช้วิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ มีการกำหนดเครื่องมือเพื่อใช้ในการวิจัย ดังนี้

- 1) แบบสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง
- 2) แบบสอบถาม

3) แบบบันทึก

4) แผนที่ภูมิประเทศ

3.3 การเก็บรวบรวมข้อมูลการวิจัยในการศึกษาวิจัยครั้งนี้มีการเก็บรวบรวมข้อมูลการวิจัยในขั้นตอนต่าง ดังนี้

3.3.1 การศึกษา รวบรวมข้อมูลจากเอกสาร

3.3.2 การลงพื้นที่สำรวจภาคสนาม โดยมีขั้นตอนดังนี้

1) การสำรวจพื้นที่โครงการด้วยแผนที่ภูมิประเทศ เพื่อบันทึกข้อมูลตำแหน่งภูมิประเทศที่สำคัญ โครงสร้างของพื้นที่โครงการ (Site Structure) ที่เอื้อให้เกิดการทำเกลือ และการกำหนดขอบเขตข้อมูลทางกายภาพที่สำรวจพบ

2) การสัมภาษณ์ ใช้ในการสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง ได้แก่ กลุ่มผู้รู้ และกลุ่มผู้ประกอบการอาชีพ โดยการใช้แบบสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง

3) การสอบถาม ใช้ในการสอบถามกลุ่มผู้ใช้ที่เข้ามาในพื้นที่โครงการ ซึ่งมีเวลาในการอยู่ในพื้นที่น้อย โดยเลือกทำการสอบถามจากความบังเอิญเมื่อพบกับกลุ่มผู้ใช้

4) การสนทนากลุ่มย่อย ใช้ในการสนทนาของกลุ่มผู้ประกอบการอาชีพ เพื่อเก็บข้อมูลในกระบวนการผลิตเกลือสินเธาว์แหล่งทำเกลือบ่อภูหิน

5) การบันทึกภาพ ใช้ในการบันทึกสภาพภูมิประเทศ สภาพทางกายภาพ ตำแหน่ง การเทียบขนาด และกระบวนการการผลิตเกลือสินเธาว์

6) การสังเกตภาพ ใช้ในการวาดบันทึกแผนผังของแหล่งทำเกลือบ่อภูหิน ผังบริเวณบริเวณที่ทำการต้มเกลือและองค์ประกอบทางภูมิทัศน์จากการสำรวจและสนทนากลุ่มย่อย

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

นำข้อมูลจากการศึกษาด้านเอกสารและข้อมูลที่ได้จากการลงพื้นที่สำรวจภาคสนาม มาทำการวิเคราะห์และสรุปองค์ประกอบภูมิทัศน์วัฒนธรรมแหล่งทำเกลือสินเธาว์บ่อภูหิน ตำบลเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น

5. การนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูล

การนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูลจากการศึกษา รวบรวมข้อมูลจากเอกสาร และการลงสำรวจพื้นที่ ใช้รูปแบบการพรรณนาเชิงวิเคราะห์ (Analytical Description) ตามลำดับของเนื้อหาในวัตถุประสงค์การวิจัย

6. ผลการศึกษา

6.1 กายภาพและบริบทแหล่งทำเกลือบ่อภูหิน

บ่อภูหินเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่ ชาวบ้านในพื้นที่เรียกแหล่งน้ำแห่งนี้ว่าบ่อภูหิน ตามลักษณะการเรียกขานของแหล่งทำเกลือในภาคอีสาน ซึ่งต่างจากลักษณะทางกายภาพที่เป็นหนองน้ำ บ่อภูหินตั้งอยู่ในเขตตำบลเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น มีพื้นที่ประมาณ 0.69 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 432 ไร่ ความลึกเฉลี่ยทั้งบ่อ วัดจากก้นบ่อถึงขอบคันดินลึกประมาณ 3.00 เมตร พื้นที่โดยรอบมีลักษณะเป็นพื้นที่ราบลุ่มสลับที่ดอนขนาดเล็ก มีการใช้ประโยชน์ที่ดินมากที่สุดได้แก่ ประเภทเกษตรกรรม (นาข้าว) ป่าละเมาะ ชุมชน และวัดตามลำดับ บ่อภูหินเป็นพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพแตกต่างกันไปในแต่ละฤดูกาลอย่างชัดเจน โดยจะสังเกตเห็นได้ชัดที่สุดในช่วงระหว่างฤดูฝน – ถึงกลางฤดูหนาว ซึ่งในช่วงฤดูฝนในบ่อภูหินจะมีน้ำกักเก็บอยู่เต็มความจุ แต่พอถึงช่วงฤดูหนาวปริมาณน้ำในบ่อภูหินจะค่อยๆ ลดลงจน

เหลือเพียงเล็กน้อยบริเวณขอบของหนองน้ำด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

ในช่วงต้น-กลางฤดูหนาว ซึ่งเป็นช่วงหลังการเก็บเกี่ยวผลผลิตทางการเกษตร และระดับน้ำในบ่อกฐินเริ่มแห้งขอด จะเป็นช่วงเวลาที่ความเค็มของเกลือที่อยู่ใต้ดินบริเวณนี้แพร่กระจายขึ้นมาบนหน้าดินลักษณะเป็นคราบสีขาวติดอยู่บนผิวดิน คนในท้องถิ่นจะเรียกดินชนิดนี้ว่าสำเกลือหรือดินเอียด เป็นดินที่มีความร่วนและเปราะ ซึ่งดินเอียดนี้นับเป็นสารตั้งต้นของการทำเกลือสินเธาว์ด้วยวิธีพื้นบ้าน โดยชาวบ้านจะนำคราดหรือจอบ มาขูดหรือถากหน้าดินมากองไว้ ก่อนจะนำไปละลายน้ำในฮางหรือรางที่เตรียมไว้ เพื่อแยกเอาน้ำเค็มไปต้มเป็นเกลือต่อไป

ภาพที่ 1 สภาพโดยทั่วไปของบ่อกฐินในช่วงกลางฤดูหนาว
ที่มา: ผู้นิพนธ์

6.2 กระบวนการผลิตเกลือสินเธาว์

กระบวนการผลิตเกลือสินเธาว์ด้วยวิธีขูดหน้าดินของแหล่งทำเกลือบ่อกฐิน มีขั้นตอนตั้งแต่แรกเริ่มจนถึงขั้นตอนสุดท้ายของการทำเกลือในรอบปี สรุปได้อยู่ 7 ขั้นตอน ได้แก่

6.2.1 การเลี้ยงบ่อ

การเลี้ยงบ่อเป็นพิธีกรรมความเชื่อในการไหว้บอกกล่าวผีหรือสิ่งศักดิ์ที่ชาวบ้านเชื่อว่าใหญ่ที่สุดที่ทำการปกปักรักษาพื้นที่แห่งนั้นๆ ประจำอยู่ การเลี้ยงบ่อนี้เป็นพิธีที่ชาวบ้านทุกคนจะต้องทำก่อนการทำเกลือสินเธาว์บ่อกฐินในแต่ละปี โดยการเตรียม (หรือแต่งในภาษาอีสาน) ขันธ 5 กระทงอาหารคาว-หวาน เหล้าขาว และเงินจำนวนหนึ่ง โดยในพื้นที่บ้านบ่อกฐินจะใช้พื้นที่โนนเจ้าปู่ฟ้าระงิม ปัจจุบัน คือ วัดป่าฟ้าระงิม เป็นสถานที่ทำพิธี หรือใช้สถานที่บริเวณป่าดอนปู่ตาบริเวณท้ายหมู่บ้านบ่อกฐินเป็นสถานที่ทำพิธีเลี้ยงบ่ออีกแห่งตามความสะดวกในปัจจุบัน

โนนเจ้าปู่ฟ้าระจิมหรือวัดป่าฟ้าระจิมในปัจจุบัน มีพื้นฐานเป็นเนินขนาดใหญ่ มีความสูงกว่าบริเวณโดยรอบ บนเนินดินมีใบเสมาหินทรายเก่าแก่จำนวนหนึ่งปักอยู่บนเนิน สภาพทางกายภาพในอดีตของสถานที่แห่งนี้มีต้นไม้ใหญ่ และวัชพืชขึ้นปกคลุมค่อนข้างหนาแน่น ปัจจุบันเกิดการพัฒนาและก่อตั้งเป็นวัดป่าจึงส่งผลให้กายภาพของพื้นที่เปลี่ยนไปเป็นโล่งเตียนมากขึ้น

ภาพที่ 3 ลักษณะกายภาพบริเวณโนนเจ้าปู่ฟ้าระจิมในปัจจุบัน

ที่มา : ผู้นิพนธ์

6.2.2 การเลือกทำเล

การเลือกทำเลเป็นกระบวนการแรกเริ่มที่มีความสำคัญ เนื่องจากมีความเกี่ยวข้องกับการเข้าถึงการใช้วัตถุดิบหรือทรัพยากรในการผลิตเกลือทั้งสิ้น กล่าวคือ การเลือกทำเลที่ตั้งจะอยู่ไม่ไกลจากแหล่งน้ำมากนัก หรืออยู่ใกล้กับบริเวณดินเปียกหรือขึ้น เพื่อที่จะขุดเอาดินเปียกมาปั่นเตา และฮางเกลือ รวมทั้งขุดหลุมเพื่อหาน้ำไว้ใช้ในกระบวนการทำน้ำเกลือ เนื่องจากจะต้องใช้น้ำเป็นตัวทำละลายเกลือในดินเป็นน้ำเค็มหรือน้ำเกลือ ก่อนจะนำไปต้มให้กลายเป็นเกลือ และในการเลือกทำเลนี้จะอยู่ไม่ห่างจากป่าละเมาะ เนื่องจากจะมีต้นไม้ขนาดเล็กถึงขนาดกลางซึ่งต้องใช้ไม้จากลำต้นกิ่งก้าน ต้นไม้ขนาดเล็กเหล่านี้ซึ่งเป็นไม้เนื้ออ่อน มาเตรียมทำเพิงพักและเพิงสำหรับต้มเกลือหรือบางแห่งเรียกขุมเกลือเพื่อบังแดดลม รวมทั้งหาพื้นที่เพื่อเตรียมเป็นเชื้อเพลิงในขั้นตอนการต้มเกลืออีกด้วย

ภาพที่ 4 การเลือกทำเลเพื่อตั้งเพิงพักและเพิงต้มเกลือจะอยู่ไม่ไกลจากป่าละเมาะและแหล่งน้ำ
เพื่อให้่ายต่อการเข้าถึงพื้นและน้ำ
ที่มา : ผู้นิพนธ์

6.2.3 การเตรียมบ่อ

การเตรียมบ่อจะเริ่มจากการทำเพิง เพื่อใช้ในการพักผ่อน โดยจะใช้ไม้จากป่าละเมาะจำพวกสะแกนา กระถิน ซึ่งพบได้มากในบริเวณแหล่งทำเกลือนี้นำมาทำเป็นโครงสร้างง่ายๆ มุงด้วยใบไม้และกิ่งไม้ ล้อมด้วยสแลนกรองแสงสีเขียว หรือดำที่นิยมใช้ในการทำเรือนเพาะชำเพื่อบังกระแสลมที่จะพัดมายังเตาต้มเกลือ ก่อนจะทำการขุดเอาดินเปียกในระดับที่ลึกกลงไปจากหน้าดินในบริเวณใกล้เคียง หรือนำดินเปียกจากหลุมที่ขุดไว้เพื่อหาน้ำในขั้นตอนเลือกทำเล มาปั่นเป็นเตาสำหรับการต้มเกลือ ลักษณะเตาเป็นรูปตัวเอ็ม (M) โดยทำการปั่นเป็นคันดินขนาดกว้าง 0.30-0.40 เมตร ยาว 1.60 เมตร สูง 0.40 เมตร เว้นช่องว่างระหว่างคันดิน 0.40 เมตร เพื่อใช้เป็นช่องสำหรับใส่ฟืน ซึ่งเตารูปแบบนี้จะสามารถวางภาดโลหะต้มเพื่อต้มเกลือได้พร้อมกันสองภาด

ภาพที่ 5 การตั้งเพิงพักและเพิงตมเกลือหรือซุ่มเกลือเพื่อเตรียมทำเกลือสินเธาว์ในบ่อเกลือ
ที่มา: ผู้นิพนธ์

ภาพที่ 6 การใช้ดินเปียกจากบ่อที่ขุดมาปั้นเป็นเตาสำหรับตมเกลือ
ที่มา : ผู้นิพนธ์

ในขั้นตอนการเตรียมบ่อนั้น นอกจากการนำดินเปียกมาปั้นเตาแล้วนั้น ยังมีการใช้ดินเปียกมาปั้นเป็น ขอบฮาง (ราง) สำหรับกระบวนการทำน้ำเกลืออีกด้วย โดยการทำฮางหรือรางสำหรับใส่ดินเอียดและน้ำ เพื่อละลายเอาเกลือที่ปนอยู่ในเนื้อดินเอียดออกมาเป็นน้ำเค็มหรือน้ำเกลือนั้น จะใช้วิธีใช้จอบและเสียมทำหลุมตื้น ขนาดประมาณ 0.40x3.00 เมตร ลึกประมาณ 0.30-0.40 เมตร บริเวณท้องฮางจะมีการปรับระดับให้มีความลาดเอียงไปด้านใดด้านหนึ่ง เพื่อให้น้ำไหลออก ซึ่งส่วนใหญ่ทิศทางการลาดเอียงของท้องฮางจะมีทิศทางเข้าพุ่งเข้าสู่เพิงต้มเกลือ

ภาพที่ 7 การขุดและแต่งขอบฮางเกลือ (รางเกลือ)
ที่มา: ผู้นิพนธ์

ภาพที่ 8 ฮางเกลือ (รางเกลือ) ที่ทำจากการขุดดิน ใช้ในการละลายดินเอียดเพื่อทำน้ำเกลือ และเตรียมต่อท่อเข้าสู่บ่อหรือภาชนะรองรับในเพิงต้มเกลือ
ที่มา: ผู้นิพนธ์

2.4 การหาดินและเตรียมดิน

พื้นที่เกือบทั้งหมดในบ่อเกลือ ในช่วงกลางฤดูหนาวต่อเนื่องจนถึงฤดูร้อน (ก่อนถึงช่วงจะเกิดฤดูร้อน) จะมีคราบเกลือขึ้นมาติดบนผิวดินชั้นบน ซึ่งคนในพื้นที่เรียก ดินเอียด ขี้ท่า หรือสำเกลือ (เรียกได้หลายชื่อตามท้องถิ่นที่ทำเกลือ) ด้วยลักษณะทางธรณีวิทยาที่มีชั้นของโดมเกลือหินหรือ Rock Salt Dome แทรกตัวอยู่ในดินชั้นล่างระดับตื้น ส่งผลให้ในช่วงฤดูหนาวต่อเนื่องถึงฤดูร้อน (พฤศจิกายน-กุมภาพันธ์) ที่ปริมาณน้ำในบ่อเกลือเหือดแห้งไป ไม่มีน้ำและความชื้นที่ไปชะลอและยับยั้งการแพร่ของเกลือหินขึ้นสู่ผิวดินด้านบนจนทำให้ผิวดินของบ่อเกลือมีความเค็มจัด และหากการแพร่ของเกลือหินได้ดินขึ้นมายังผิวดินในปริมาณมากจะเกิดคราบเกลือสีขาวขึ้นทั่วบริเวณคล้ายหิมะตกลงบนพื้นดิน

ดินเอียดหรืออาจเรียกได้ว่าเป็นสารตั้งต้นของการผลิตเกลือสินเธาว์ เป็นดินแห้งมีลักษณะของเนื้อดินสีน้ำตาลอ่อนเปราะแตกและร่วนง่าย เมื่อถูกแรงกระทำจากวัตถุต่าง ๆ โดยชาวบ้านจะนำคราดที่ทำจากแผ่นไม้บาง ๆ เช่น ไม้จริงหรือไม้อัด ขนาด 0.20x0.60 เมตร ต่อด้วยด้ามไม้ไผ่ หรือไม้กระถินที่ทำได้จากปาล์มบริเวณใกล้เคียง มาทำการ ขูดหน้าดินรวมกันไว้เป็นกองขนาดเล็กรูปกรวยคว่ำหลาย ๆ กอง แต่ละกองขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 0.60 เมตร สูง 0.30 เมตร หรือในบางครั้งอาจใช้จอบในการขูดหรือถากหน้าดิน ในกรณีที่หน้าดินยังมีความชื้นอยู่บ้างเพื่อเตรียมขนย้ายไปยังเพิงต้มเกลือหรือเข้าสู่กระบวนการทำน้ำเกลือต่อไป

ภาพที่ 9 การใช้คราดขูดหน้าดินหรือขูดดินเอียดไว้เป็นกอง
เพื่อเตรียมนำไปละลายน้ำและกรองเพื่อทำเป็นน้ำเกลือ
ที่มา: ผู้นิพนธ์

2.5 การทำน้ำเกลือ

ก่อนการทำน้ำเกลือจะมีการนำฟางข้าวมามัดรวมกัน ความยาวประมาณ 0.40-0.70 เมตร แล้วนำมาขดเป็นวงกลม เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 0.20 เมตร นำไปวางไว้บริเวณท้ายฮางบริเวณช่องที่น้ำไหลออก ทำหน้าที่เป็นตัวดักและกรองดินที่อาจจะไหลปนลงสู่ท่อน้ำเกลือไปยังพาชนะรองรับด้านล่าง หลังจากนั้นจะเทเกลือที่เตรียมมาลงสู่ฮางหนาประมาณ 0.05 เมตร เพื่อช่วยให้ดินตะกอนและดักจับตะกอนดินให้น้ำเกลือมีความใสและลอยขึ้นด้านบน

ภายหลังจากวางมัดฟางข้าวที่ท้ายฮางและเทเกลือที่ก้นฮางเป็นที่เรียบร้อยแล้ว จึงเข้าสู่กระบวนการการทำน้ำเกลือ โดยการนำดินเอียดที่ขุดเตรียมไว้ มาเทใส่ฮางเกลือที่ทำไว้จนเกือบเต็มฮาง หลังจากนั้นจะนำน้ำจากบ่อที่ขุดไว้หรือน้ำจากแหล่งใกล้เคียงมาเทใส่ดินเอียดจนท่วมระดับดินเอียดในฮาง หลังจากนั้นจะใช้เท้าเหยียบให้ดินและน้ำผสมจนเข้ากัน ในขั้นตอนนี้อาจมีการใช้เครื่องมืออื่นๆ เช่น จอบ พลั่ว หรือท่อนไม้จากต้นไม้อื่นๆ ที่ตัดมาเตรียมไว้ เช่น ต้นสะแกนา ต้นกระถิน เป็นต้น มาช่วยในการคลุกเคล้าดินและน้ำให้เข้ากัน หลังจากนั้นรอให้น้ำค่อยๆ ซึมไหลผ่านสายยางลงสู่ หลุมดินหรือพาชนะรองรับอื่น ๆ เช่น ถังพลาสติก หรือท่อคอนกรีต เป็นต้น รอให้ได้ปริมาณเพียงพอที่จะนำไปต้มในแต่ละครั้ง

ภาพที่ 10 การใช้คราดขุดหน้าดินหรือขุดดินเอียดไว้เป็นกอง เพื่อเตรียมนำไปละลายน้ำ
และกรองเพื่อทำเป็นน้ำเกลือ
ที่มา: ผู้นิพนธ์

ดินเอียดภายหลังจากกระบวนการละลายด้วยน้ำเพื่อทำน้ำเกลือแล้วนั้น จะกลายเป็นดินจืด หรือชาวบ้านเรียกว่าซิป่อ จะถูกตักใส่ถังและนำไปทิ้งนอกพื้นที่เพิงต้มเกลือไม่ไกลนักเพื่อความสะดวกในการขนย้าย ดินซิป่อที่ขนออกมาทิ้งหากมีจำนวนมากตามรอบของการทำน้ำเกลือที่มากขึ้นในแต่ละวัน จะมีขนาดและความสูงของกองดินซิป่อที่มีขนาดใหญ่ขึ้นเรื่อย ๆ ตามจำนวนดินที่นำมาทิ้ง ซึ่งปรากฏให้เห็นกระจายอยู่ทั่วไปในบ่อกรู้น จากข้อมูลการสอบถามเกี่ยวสถานที่ทิ้งดินซิป่อพบว่ามีการทิ้งในพื้นที่เดียวกันในกรณีที่เพิงต้มเกลืออยู่ใกล้กัน และทิ้งไคร้ทิ้งมันในกรณีที่เพิงต้มเกลืออยู่น้อยไกลหรือห่างกัน

โดยก่อนจะนำน้ำเกลือไปตม้นั้น จะมีกระบวนการวัดค่าความเค็มของน้ำเกลือโดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งชาวบ้านที่ทำเกลือในบ่อเกลือนี้จะใช้กิ่งไม้สดของต้นสะแกนา ความยาวประมาณ 0.03-0.06 เมตร ทิ้งลงในน้ำเกลือ หากกิ่งไม้จมแสดงว่าค่าความเค็มยังไม่เหมาะที่จะใช้ตม้น ต้องนำดินเฝ็ดมาทำการผสมน้ำเพิ่มเติม แต่ถ้าหากกิ่งไม้ลอยเหนือน้ำแสดงว่าน้ำเกลือนั้น มีความเค็มเข้มข้นเหมาะที่จะนำไปตม้นให้เกิดเป็นผลึกเกลือต่อไป ซึ่งกรรมวิธีในการวัดค่าความเค็มของน้ำเกลือในแต่ละท้องถิ่นนั้นก็จะมีวิธีที่แตกต่างกันออกไป เช่น ในท้องถิ่นแถบจังหวัดนครราชสีมาจะใช้ลูกดิ่ง ที่ทำมาจากยางของต้นไม้ หรือในภาษาถิ่นเรียกว่าคั้ง ผสมกับข้าวสารแห้งนำมาปั่นเป็นก้อนทรงกลมแล้วนำไปตากให้แห้ง ก่อนจะนำมาทิ้งในน้ำเกลือเพื่อวัดค่าความเค็ม (เนตรนภา รัตนโพธานันท์, 2558)

ภาพที่ 12 กองดินซิป้อที่ตักออกจากฮางเกลือแล้วนำมาเททิ้งไว้ภายนอกเพิงตม้นเกลือ
ที่มา: ผู้นิพนธ์

2.6 การตม้นเกลือ

กระบวนการตม้นเกลือนั้นจะนำน้ำที่ได้จากการกรอง ทิ้งไว้ให้ตกตะกอนจนใสและวัดค่าความเค็มแล้วเตรียมตม้นมาใส่ภาชนะที่ใช้สำหรับตม้น ซึ่งในอดีตจะใช้หม้อดินเผา แต่ในปัจจุบันจากการสังเกตและสอบถามพบว่าชาวบ้านหันมาใช้ภาชนะที่เป็นโลหะ เช่น ถาดสังกะสี ขนาด 0.60x1.20x0.10 ม. เนื่องจากมีความทนทานต่อการแตกหัก ตม้นได้ปริมาณมากในครั้งเดียว น้ำหนักเบา และเก็บรักษาง่าย แทนการใช้หม้อดินเผา โดยภายหลังจากการนำน้ำเกลือมาเทใส่ถาด สังกะสีที่วางรอบนเตาแล้ว ก็ทำการจุดไฟใส่ฟืนที่หามาเตรียมไว้แล้วจากป่าละเมาะบริเวณใกล้เคียง ตม้นต่อไป 2 -3 ชั่วโมง เติมน้ำเป็นระยะให้ไฟแรงอยู่เสมอ

ในระหว่างที่ตม้นจะมีฟองของน้ำลอยขึ้นมาเป็นระยะ ชาวบ้านจะใช้ไม้พายขนาดเล็กที่ทำขึ้นมาง่าย ๆ จากวัสดุเหลือใช้ในครัวเรือนคอยตักออกจากผิวหน้าในถาดสังกะสี จนน้ำแห้งเริ่มเห็นเป็นผลึกเกลือสีขาวอยู่ก้นถาด จึงทำการลดจำนวนฟืนลงเพื่อเบาเปลวไฟ ใช้ไม้พายเขี่ยเกลือไปมาทั่วทั้งถาดสังกะสีให้เกลือร้อนไม่ติดกันเป็นก้อน หลังจากนั้นจึงนำฟืนออกจากเตาให้หมด แล้วใช้ฟืนขนาดเล็กตักเกลือในถาดสังกะสีมาใส่ภาชนะที่มีรูพรุน ระบายน้ำได้ จากการสังเกตพบว่าชาวบ้านจะใช้ตะกร้าหรือเข่งพลาสติกในการใส่เกลือที่ตม้นได้ ก่อนจะนำไปวางให้สะเด็ดน้ำ ผึ่งลมและผึ่งแดดทิ้งไว้เพื่อทำให้

เกลือแห้งและมีความชื้นน้อยที่สุด ก่อนจะนำใส่กระสอบปุยตั้งรวมกันไว้ภายนอกเพิงตมเกลือเพื่อรอการขนไปเก็บที่บ้านในคราวเดียวเพื่อเตรียมเก็บไว้บริโภคและแบ่งขายต่อไป

ภาพที่ 13 การตมเกลือ โดยใช้น้ำเค็มที่ละลายและกรองได้จากดินเอยัด นำมาใส่ถาดสังกะสี ตมให้น้ำระเหยไปจนหมดกลายเป็นผลึกเกลือ
ที่มา: ผู้นิพนธ์

ภาพที่ 14 ผลึกเกลือสินเธาว์ที่ตมได้ ถูกตักนำมาใส่เชิงพลาสติกและนำมาตั้งไว้บนคอนให้สะเด็ดน้ำ
ที่มา: ผู้นิพนธ์

ภาพที่ 15 กระสอบปุ๋ยบรรจุเกลือ ถูกตั้งรวบรวมไว้บนคอนไม้เพื่อป้องกันความชื้นจากดิน
และรอขนไปเก็บไว้ที่บ้านในช่วงค่ำของแต่ละวัน
ที่มา: ผู้นิพนธ์

6.3 การเก็บเกลือ

ภายหลังจากกระบวนการต้มเกลือ จนได้เกลือสินเธาว์ผลึกสีขาวหรือขาวปนน้ำตาลอ่อนและทำการผึ่งแดด ผึ่งลมให้เกลือแห้งดีแล้วนั้น ในอดีตชาวบ้านชาวบ้านนิยมเก็บเกลือโดยภาชนะดินเผา เช่น โห หรือหม้อดินเผา ปิดด้วยใบไม้ ขัดด้วยดอก นอกจากนี้ยังมีการใช้ใบไม้ที่ทำได้ในท้องถิ่นหรือในแหล่งทำเกลือนั้นๆ เช่น ใบต้นกุง (พลวง) ชาด (ยางเหียง) หรือ สะแบง (ยางกราด) ร่วมกับดอกมาसानทำภาชนะทรงกระบอก ขนาดกว้างประมาณ 0.15-0.20 เมตร สูง 0.30 เมตร ในการใส่เกลือไปขาย เรียกว่า “กะทอ” หรือ “กะทอเกลือ” อีกด้วย

ปัจจุบันความนิยมในการใช้ภาชนะดินเผาในการเก็บเกลือหรือบรรจุเกลือไปขายนั้นได้เปลี่ยนไปตามยุคสมัย จากราคาภาชนะดินเผาที่สูงขึ้น หายากขึ้น มีน้ำหนักมาเมื่อใส่เกลือ รวมถึงแตกหักง่ายเมื่อถูกกระแทกกระเทือนรุนแรง ล้วนเป็นสาเหตุที่ทำให้ความนิยมในการนำมาใช้นั้นลดลงไปด้วย ประกอบกับมีวัสดุชนิดใหม่เข้ามาให้เลือกใช้โดยเฉพาะ ชาวบ้านในแหล่งทำเกลือบ่อกรู้น ปัจจุบันนิยมใช้กระสอบปุ๋ย และถุงพลาสติกสีขาวขุ่นและขาวใสขนาดต่างๆ มาใช้บรรจุเกลือเพื่อเก็บหรือแบ่งขาย

7. สรุปผล

เมื่อพิจารณากระบวนการผลิตเกลือสินเธาว์ด้วยวิธีชุดหน้าดินของแหล่งทำเกลือบ่อกรู้นทั้ง 7 ขั้นตอน พบว่ากระบวนการผลิตเกลือสินเธาว์ตั้งแต่เริ่มต้นนั้นมีความเกี่ยวข้องและสัมพันธ์กันระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมในลักษณะที่เกื้อกูลกัน สะท้อนถึงความเข้าใจต่อพื้นที่ของมนุษย์ในการปรับใช้ประโยชน์จากสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมและสอดคล้องกับฤดูกาล สร้างโอกาสให้ธรรมชาติกลับมาฟื้นตัวหลังจากการใช้งานพื้นที่ได้อีกครั้ง และกลับมาใช้ได้อีกครั้งในวงจรปีถัดไป ส่งผลให้เกิดเป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรมแหล่งทำเกลือสินเธาว์บ่อกรู้นที่มีลักษณะเฉพาะชัดเจน

ผู้วิจัยได้ทำการสรุปองค์ประกอบทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมแหล่งทำเกลือสินเธาว์บ่อภูฐานที่เกิดขึ้นในแต่ละขั้นตอนของกระบวนการทำเกลือสินเธาว์ ได้ดังนี้

1) การเลี้ยงบ่อ เป็นขั้นตอนในการแสดงความเคารพและบอกกล่าวผีหรือสิ่งศักดิ์ที่ปกปักรักษาพื้นที่อยู่ให้รับรู้ว่าจะมีการเริ่มทำเกลือสินเธาว์ ขอให้การทำเกลือมีความราบรื่น ไม่มีอุบัติเหตุและผลิตเกลือได้จำนวนมาก เป็นต้น มืองค์ประกอบทางภูมิทัศน์ ได้แก่

1.1) โนนเจ้าปู่ฟ้าระงิม ลักษณะกายภาพและสัณฐานเป็นโนนดินขนาดใหญ่ เป็นโนนศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านเชื่อกันว่ามีผีหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ลำดับใหญ่ที่สุดในพื้นที่นี้อาศัยหรือประจำอยู่

1.2) ดอนปู่ตาบ้านบ่อภูฐาน เป็นพื้นที่โล่งตลิ่งเตียนและมีต้นไม้ใหญ่ขึ้นอยู่

2) การเลือกทำเล มีความเกี่ยวข้องกับการเข้าถึงการใช้วัตถุดิบหรือทรัพยากรในการผลิตเกลือ มืองค์ประกอบทางภูมิทัศน์ ได้แก่

2.1) แหล่งน้ำธรรมชาติ อาจเป็นลำห้วย หนองน้ำที่ยังไม่แห้งขอดมีน้ำเหลืออยู่เพียงพอต่อการนำมาใช้ เพื่อเตรียมน้ำสำหรับมาละลายดินเอือดเพื่อทำน้ำเกลือ

2.2) ป่าละเมาะ หาไม้มาทำเพิงตมเกลือและวัสดุที่ใช้ในขั้นตอนต่างๆ เช่น ด้ามไม้พายหรือไม้เขี่ยเกลือ และหาฟืนมาใช้เป็นเชื้อเพลิงในการต้มเกลือ

2.3) หลุมหรือบ่อน้ำ ที่ขุดขึ้นมาใหม่เพื่อหาน้ำในกรณีแหล่งน้ำธรรมชาติมีปริมาณน้ำเหลือน้อยไม่เพียงพอต่อการนำมาใช้ หรือในกรณีการเลือกทำเลทำเกลือสินเธาว์อยู่ถัดออกมาจากแหล่งน้ำไกลพอสมควร และดินชั้นล่างยังมีความชื้นหรือน้ำใต้ดินระดับตื้นอยู่มาก

2.4) กองฟืน สำหรับใช้ในกระบวนการต้มเกลือ จำพวกลำต้นของต้นไม้ขนาดเล็กที่ตายแล้ว กิ่งไม้แห้ง เป็นต้น ซึ่งหาได้จากป่าละเมาะใกล้เคียง แล้วนำมากองเตรียมไว้บริเวณด้านนอกและส่วนหนึ่งนำมาไว้ด้านในเพิงตมเกลือด้านในเพื่อง่ายต่อการหยิบใช้

3) การเตรียมบ่อ เป็นขั้นตอนของการเตรียมเพิงที่พักและเพิงตมเกลือ มืองค์ประกอบทางภูมิทัศน์ ได้แก่

3.1) เพิงพักและเพิงตมเกลือหรือซุ้มเกลือ ลักษณะเป็นที่พักชั่วคราวที่ใช้ในช่วงทำเกลือสินเธาว์ (หลังฤดูเก็บเกี่ยว พ.ย.-ก.พ. ของทุกปี) ทำจากวัสดุธรรมชาติที่หาได้ในละแวกใกล้เคียง เช่น ลำต้น กิ่ง ใบ จากป่าละเมาะ โครงสร้างทำขึ้นอย่างง่ายโดยใช้ตอกหรือเชือกผูก รวมถึงการใช้วัสดุสมัยใหม่ร่วมด้วย เช่น ตะปูและลวดขนาดเล็กในการตอกหรือมัดโครงสร้าง

3.2) ฮางเกลือ มีลักษณะเป็นฮางขุดหลุมดินยาว ใช้เป็นภาชนะสำหรับการละลายดินเอือดเพื่อทำน้ำเกลือหรือน้ำเค็มในขั้นตอนการทำน้ำเกลือ โดยการเค้นดินเอือดลงในฮางและเทน้ำผสมเพื่อละลายเกลือที่ปนอยู่ในเนื้อดินให้ละลายออกมากับน้ำกลายเป็นน้ำเกลือ

4) การหาดินและเตรียมดิน เป็นขั้นตอนของการรวบรวมหน้าดินที่มีเกลือผสมอยู่หรือเรียกว่าดินเอือด ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นสารตั้งต้นของการผลิตเกลือสินเธาว์ มืองค์ประกอบทางภูมิทัศน์ ได้แก่ กองดินเอือด อยู่ภายนอกห่างจากเพิงตมเกลือพอสมควร เป็นพื้นที่ที่ดินแห้งไม่มีความชื้นอยู่บริเวณหน้าดิน ลักษณะเป็นกองดินรูปกรวยคว่ำขนาดเล็กหลาย ๆ กอง ก่อนจะตักใส่ถังน้ำไปเพื่อเตรียมนำไปทำเป็นน้ำเกลือ

5) การทำน้ำเกลือ เป็นขั้นตอนการผลิตน้ำเกลือจากการละลายดินเพื่อกรองเอาเฉพาะน้ำเกลือที่มีความเค็มสูงมาต้มให้เป็นผลึกเกลือ โดยในกระบวนการนี้จะมีการเกิดเป็นองค์ประกอบภูมิทัศน์ที่สำคัญ ได้แก่ กองขี้บ่อ ขี้บ่อหรือดินจืด คือดินที่ผ่านกระบวนการละลายเอาเกลือที่ปนอยู่ในเนื้อดินออกมาเป็นน้ำเกลือแล้วคงเหลือไว้เพียงเนื้อดินเท่านั้น โดยชาวบ้านจะตักออกจากฮางเกลือใส่ถังน้ำออกไปทิ้งภายนอกห่างจากเพิงตมเกลือที่ไม่ไกลมากนัก หากมีการผลิตหรือต้มเกลือมาก กองขี้บ่อจะมีขนาดที่ใหญ่ตาม อันเนื่องมาจากดินขี้บ่อที่ถูกนำมาทิ้งนั่นเอง

6) การต้มเกลือ เป็นขั้นตอนการนำน้ำเค็มมาต้มในภาชนะโดยให้เกิดกระบวนการระเหยและตกผลึกเป็นเกลือสินเธาว์ ก่อนจะตักใส่ภาชนะรองรับเพื่อทำให้แห้ง ก่อนจะบรรจุในภาชนะอื่นๆ เพื่อการเก็บไว้บริโภคและขายเป็นลำดับต่อไป มืองค์ประกอบทางภูมิทัศน์ คือ

แข่งตากเกลือ ใช้สำหรับบรรจุเกลือที่ได้จากการต้มเสร็จใหม่ๆ ยกออกมาวางเพื่อผึ่งแดด-ผึ่งลมจนเกลือแห้งสนิท ในอดีตทำจากไม้ไผ่สานแต่ในปัจจุบันนิยมใช้แข่งพลาสติกเนื่องจากหาซื้อง่าย ในการใส่เกลือที่ต้มได้นำไปวางบนคอนไม้ (ราวไม้พาดเตี้ยๆ) เพื่อให้แดดส่องก่อนจะนำไปผึ่งลมและผึ่งแดดภายนอกเพื่อง่ายต่อการตาก แล้วจึงค่อยตักใส่กระสอบปุ๋ยตั้งพักไว้เพื่อจะนำไปเก็บไว้ที่บ้านต่อไป

7) การเก็บเกลือ เป็นกระบวนการที่นำเกลือที่ได้จัดเก็บในภาชนะหรือบรรจุภัณฑ์รูปแบบอื่นๆ เพื่อเก็บไว้บริโภคหรือเพื่อขาย โดยกระบวนการเก็บเกลือของชาวบ้านในแหล่งทำเกลือบ่อกลืนนั้นจะนิยมเก็บโดยใช้กระสอบปุ๋ยจากบริเวณที่ต้มเกลือแล้วนำไปเก็บไว้ที่บ้านของตนเอง ก่อนจะนำไปแบ่งใส่ถุงพลาสติกสีขาวขุ่นและขาวใส เพื่อแบ่งขายให้พ่อค้าคนกลางนำไปนำไปขายต่อหรือขายให้กับชาวบ้านทั่วไป กระบวนการนี้จึงไม่มีมีองค์ประกอบทางภูมิทัศน์จากกระบวนการผลิตเกลือที่ปรากฏเป็นกายภาพให้เห็นชัดเจนดังเช่นกระบวนการอื่น ๆ ข้างต้น

ผลการศึกษาองค์ประกอบภูมิทัศน์วัฒนธรรมแหล่งทำเกลือสินเธาว์บ่อกลืน ตำบลเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น สามารถสรุปได้ 11 องค์ประกอบ คือ โนนเจ้าปู่ฟ้าระงิม ดอนปู่ตาบ้านบ่อกลืน แหล่งน้ำธรรมชาติ ป่าละเมาะ หลุมหรือบ่อน้ำ กองฟืน เปี้งพักและเปี้งต้มเกลือ ฮางเกลือ กองดินเอียด กองซิป้อ และบ่อเกลือ

8. ข้อเสนอแนะ

แหล่งทำเกลือสินเธาว์บ้านบ่อกลืน ตำบลเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น นับเป็นแหล่งทำเกลือชุมชนโบราณ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2546) และมีความสำคัญ 1 ใน 5 แห่งของภาคอีสานที่ยังหลงเหลือการทำเกลือสินเธาว์ด้วยวิธีพื้นบ้านอยู่ในปัจจุบัน (อมฤต หมดทอง, 2558) มีองค์ประกอบของภูมิทัศน์ที่เกิดขึ้นจากกระบวนการทำเกลือที่ประกอบรวมกันเป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรมแหล่งทำเกลือสินเธาว์บ่อกลืนที่มีเอกลักษณ์และมีความชัดเจน สะท้อนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและพัฒนาการการปรับตัวของมนุษย์เพื่อเข้าใช้ประโยชน์จากสิ่งแวดล้อมได้อย่างเข้าใจ สมดุลและยั่งยืน

ปัจจุบันยังคงเหลือการทำเกลือสินเธาว์ด้วยวิธีพื้นบ้านหรือการขุดหน้าดินอยู่ไม่มากนัก อันเกิดมาจากหลายปัจจัยที่สำคัญ เช่น ราคาเกลือที่ตกต่ำลง จากการผลิตเกลือในรูปแบบอุตสาหกรรมทั้งในเขตภาคอีสานที่อำเภอบ้านดุง อุดรธานี โดยการสูบน้ำเค็มขึ้นมาตาก และเกลือสมุทรแถบจังหวัดสมุทรสาครที่มีการผลิตเกลือได้คราวละมากๆ ทำให้การผลิตเกลือสินเธาว์ด้วยวิธีพื้นบ้านในแต่ละครั้งนั้นดูไม่คุ้มค่ากับการลงมือลงแรงและเวลาที่ใช้ไป รวมถึงค่านิยมของคนรุ่นใหม่ในรุ่นลูก-หลานที่ไม่ค่อยให้ความสนใจจะเข้ามาสืบทอดกระบวนการทำเกลือสินเธาว์จากรุ่นพ่อ-แม่มากนัก จึงส่งผลให้มีแนวโน้มของการทำเกลือสินเธาว์ด้วยวิธีพื้นบ้านนั้นลดน้อยลงตามลำดับ

จากผลการศึกษาผู้วิจัยเล็งเห็นศักยภาพและโอกาสในด้านการอนุรักษ์ พัฒนา และบริหารจัดการสถานที่แห่งนี้ โดยเสนอแนะขอบเขตพื้นที่อนุรักษ์ครอบคลุมบ่อกลืนและองค์ภูมิทัศน์วัฒนธรรมแหล่งทำเกลือสินเธาว์ที่เกี่ยวข้องในพื้นที่โดยรอบที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน มีเนื้อที่ประมาณ 726 ไร่ 1 งาน 33 ตารางวา (ภาพที่ 16) และมีข้อเสนอแนะ 3 ประการ ได้แก่ 1) ส่งเสริมให้เป็นแหล่งเรียนรู้เชิงประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาการทำเกลือสินเธาว์ด้วยวิธีพื้นบ้าน (วิธีการขุดหน้าดิน) โดยหน่วยงานท้องถิ่นในระดับต่างๆ เป็นผู้บริหารจัดการพื้นที่ 2) เสนอแนะการอนุรักษ์องค์ประกอบภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่สำคัญบางองค์ประกอบ เพื่อยังให้คงเอกลักษณ์ไม่ให้เกิดทำลายหายไปและส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศในบางฤดูกาล เช่น โนนซิป้อ ป่าละเมาะ ดอนปู่ตาและดอนเจ้าปู่ฟ้าระงิม 3) บรรจุเรื่องราวทางประวัติศาสตร์และกระบวนการทำเกลือสินเธาว์เป็นบทเรียนในหลักสูตรท้องถิ่นหรือในรายวิชาที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นการอนุรักษ์ประวัติศาสตร์และภูมิปัญญาท้องถิ่นและถ่ายทอดสู่คนรุ่นหลังต่อไป

ภาพที่ 16 แนวเขตเสนอแนะพื้นที่อนุรักษ์ภูมิทัศน์วัฒนธรรมการทำเกลือสินเธาว์บ้านบ่อเกลือ
ที่มา: ผู้นิพนธ์

9. กิตติกรรมประกาศ

บทความวิจัยนี้ได้รับการสนับสนุนโดยการให้ข้อมูล สอบถาม สัมภาษณ์และนำสำรวจพื้นที่ จากชาวบ้านและผู้ประกอบอาชีพทำเกลือสินเธาว์ในแหล่งทำเกลือบ่อเกลือ ตำบลเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น ขอขอบคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อมฤต หมดทอง ที่ได้ให้สัมภาษณ์และคำปรึกษาในด้านกระบวนการและแหล่งทำเกลือสินเธาว์ในอีสาน และงานวิจัยชิ้นนี้ได้รับทุนสนับสนุนจากคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมืองและนฤมิตศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ปีงบประมาณ 2560

10. เอกสารอ้างอิง

- เกรียงไกร เกิดศิริ. (2551). *ชุมชนกับภูมิทัศน์วัฒนธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อุษานีย์.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2546). *ทุ่งกุลารุ อาณาจักรเกลือ 2500 ปี จากยุคแรกเริ่มล้ำหลัง ถึงยุคมั่งคั่งข้าวหอม*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- อมฤต หมดทอง. (2558). เกลือ และประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของชุมชนในอีสาน. *หน้าจั่ว*, 29 (2015), 165-168.
- เนตรนภา รัตนโพธานันท์. (2558). ภูมิปัญญาการผลิตเกลือในแอ่งดินโคราช. *ชุมชนวิจัย มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา*, 9(1), 16.
- รติสมัย พิมยสถาน. (2546). *ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อปริมาณการผลิตเกลือสินเธาว์กรณีศึกษาบ้านม่วง จังหวัดสกลนคร*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- บำเพ็ญ ไชยรักษ์. (2554). *บทบาทของเกลือที่มีต่อวัฒนธรรมและสุขภาพของชุมชนในลุ่มน้ำสงคราม*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- อมฤต หมดทอง. (2563). *สถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลืออีสาน : อุทยานธรณีที่ซ่อนกายและความหมายทางมรดกวัฒนธรรม*. [ออนไลน์]. ได้จาก: <https://asacrew.asa.or.th/salt-arch/> [สืบค้นเมื่อ 30 มีนาคม 2563].